

“GLOBALASÍW SHÁRAYATÍNDÁ FILOLOGIYANÍŇ AKTUAL MÁSELELERI” atamasındaǵı Respublikalıq ilimiy-ámeliy konferenciya

T.QAYÍPBERGENOV SHÍǴARMALARÍNDÁ KELBETLIKTÍŇ SÓZ QOSÍLÍW USÍLÍ MENEN JASALÍWÍ

Shinnazarova Saodat
ilimiy basshi f.i.k., docent

Dáwletbaeva Shaxnozabanu
Qaraqalpaq tili hám ádebiyatı tálim
baǵdarınıń 1 a kurs studentı

Búgingi qaraqalpaq til biliminde kelbetliktiń sóz qosılıw usılı menen jasalıwı: 1) Sostavlı kelbetlikler; 2) Jup kelbetlikler; 3) Tákirar kelbetlikler; 4) Birikken kelbetlikler dep bóliniwi – burınnan tártiplestirilgen, dástúriy usıllardan bolıp sanaladı.

Al, sostavlı kelbetlikler óz ishinde tómendegishe úsh toparǵa bólinedi: 1. Sóz qosılıw; 2. Sóz qosılıw hám affiksaciya; 3. Leksika-semantikalıq usıl.

Sóz qosılıw usılı arqalı jasalǵan kelbetlikler strukturası boyınsha kelbetliktiń basqa sóz shaqapları menen dizbeklesip keliwi menen ózgeshelenedi. Sostavlı kelbetliklerdiń jasalıwında jáne bir túri – bul sóz qosılıw hám sóz jasawshı affiksler arqalı jasalıwı. Bunda kóbinese, sapalıq kelbetliklerdiń ekinshi komponenti -lı/-lıq sóz jasawshı affiksin qabıl etedi. Sostavlı kelbetliklerdiń jasalıwınıń úshinshi túri – bul leksika-semantikalıq (leksikalizatsiya) usıl bolıp, bul kelbetliktiń hár bir komponentine óz aldına soraw qoyılmaydı, al sóz dizbekleriniń leksika-sın bir mánige iye bolıwına qaray ózgeshelenedi. Mısalı: kórse qızar (kórse ne qılar?) dep soraw qoyıw nadurıs, yamasa pir qaqqan (kim qaqqan?) sorawı qoyılmaydı.

Qaraqalpaq tiliniń akademiyalıq grammatikasında sostavlı kelbetliklerdiń sintaksislik usıl menen jasalıwına kelbetliklerdiń dáreje kórsetkishi arqalı keliwin de tómendegishe atap kórsetedi: «Qaraqalpaq tilindegi kelbetliktiń arttırıw dárejesiniń analitikalıq formaları da sostavlı kelbetlik bolıp esaplanadı. (dim jaqsı, júdá kewilli)» (1.) Sonday-aq, jup kelbetlik, tákirar kelbetlik hám birikken kelbetlikler de sóz qosılıw usılı menen jasalǵan kelbetlikler bolıp sanaladı.

T. Qayıpbergenov shıǵarmalarınıń tili kórkemligi, gáp dúziwdegi ózine tánligi, grammatikasılıq strukturası, sóz tańlaw talǵamı menen óz qunlılıǵına iye.

Olardan ásirese kelbetlikler, kelbetliklerdiń jańa sóz jasay alıw múmkinshilikleri sóz qosılıw usılında da kózge taslanadı.

Sóz qosılıw usılı arqalı jasalǵan kelbetliklerden eki komponenti de sapalıq kelbetliklerden jasalǵan túrlerine T. Qayıpbergenov shıǵarmalarında tómendegi sózler

“GLOBALASIW SHARAYATINDA FILOLOGIYANIN AKTUAL MASELELERI” atamasındaǵı Respublikalıq ilimiy-ámeliy konferenciya

mısal bola aladı. Mısalı: Erte zamanlarda bir aqıllı adam Shortanbay toǵayınıń ortasındaǵı *orpań gúzar* jol menen esheginin ústinde nan jep kiyatır eken. (Qaraqalpaqnama: 73-bet)

...Úshinshimiz *maqanshaq bijiq* adamǵa aylandıq. (Qaraqalpaqnama: 117-bet)

Dáslepki mısalda eki sapalıq kelbetlik qatar kelip joldın keń hám shańǵıtlı kórinisin ańlatsa, ekinshi mısalda jazıwshı sóz quraw sheberligi arqalı adamnıń minez-qulıq qasiyetin ańlawǵa boladı.

Sóz qosılıw usılında ayırım reń bildiriwshi sapalıq kelbetlikler qatar kelip te súwretlenip atırǵan predmettin ele de ayqınraq ashıp beriwde stillik jaqtan orınlı jumsalǵanın kóremiz. Mısalı: Sóytip ol gáziynexanasınan *shiyrazıy qara bórk* aldırıp, márt adamnıń basına kiygizdi de: - Kewlime alǵan bir isimdi tezletiwge sabepker bolǵanıń ushin mennen nıshan, -deydi. (Qaraqalpaqnama: 23-bet)

Bul mısalda qaraqalpaq xalqında er adamlardıń bas kiyimi bórktiń reńin súwretlew menen qaharmannıń qayǵısın, kewil – keypin ańlatırda da sostavlı kelbetlik qollanılǵan.

Shıǵarma tilinde qaratpa sóz túrinde kelgen tómenдеgi sostavlı kelbetlik te eki sapalıq kelbetlik arqalı kelip teńizdiń reńi haqqında oqıwshı sanasında payda bolatuǵın uǵımǵa ayrıqsha kórkemlik júkleydi. Mısalı: - Áy, *kógalay kók* teńiz, áy aǵın suw! Juwap berinler maǵan. (T.Q)

Bul mısalda kók reń bildiriwshi kelbetligi awızeki sóylew tilindegi forması menen kók-ala-y túrinde kelse, sostavlı kelbetliktiń ekinshi komponenti sapalıq kelbetlik túrinde jumsalǵan. Sonday – aq shıǵarma tilinde sostavlı kelbetlikler personajlardıń kórinisin halatın ashıp beriwde de jumsalǵanın tómenдеgi mısaldan kóremiz: Menin shamalawımsha, Shıńǵıs xan haqıyqıy *nárenjan kesel nókerlerdin* qar adamǵa aylandırılıwın kútip júripti. Qaraqalpaqnama: 67-bet)

Sostavlı kelbetliklerdin strukturası boyınsha eki komponenti de atlıq sózlerden bolǵan túrlerine tómenдеgi mısallar ushırasadı. Eki komponent atlıqlardan bolıp keletuǵın sostavlı kelbetliklerge tómenдеgiler de mısal bola aladı: Ol ertekegi kók ógiz, al men otırǵan agash samar kók ógiz shaqına kótergen jer sıyaqlı. (Qaraqalpaqnama: 7-bet)

Sóz qosılıw usılı arqalı jasalǵan kelbetlikler birinshi komponenti kelbetlik, ekinshi komponenti atlıq strukturası arqalı da jasaladı. Mısalı: Kók ógiz shaqına kótergen jer sıyaqlı. hár ısırǵanında samar bir qıymıldap, menin kewlimde gá jaz, gá gúz, gá qıs, gá báhár payda etedi. (Qaraqalpaqnama: 7-bet) Bunday ótkir kóz hámmede bola bermewi de múmkin. (Qaraqalpaqnama: 20-bet)

“GLOBALASIW SHÁRAYATÍNDÁ FILOLOGIYANÍŃ AKTUAL MÁSELELERI” atamasındaǵı Respublikalıq ilimiy-ámeliy konferenciya

Dáslepki mısalda kók - reń bildiriwshi kelbetligi ógiz tiykar atlıǵı menen kelse, ekinshi mısalda semantikalıq jaqtan adamnıń hár qıylı belgisin bildiretuǵın ótkir – sapalıq kelbetligi kóz tiykar atlıǵı menen sostavlı kelbetlik qatarın dúzip kelgen. T. Qayıpbergenov shıǵarmaları tilinde túsindirilip atırǵan oydı oqıwshı ele de anıǵıraq kórsetip beriwde kelbetlik - atlıq tipindegi sostavlı kelbetlikler qabatlasıp, izbe-iz birgelkili túrde kelip te jańa sóz jasaydı. Mısalı: Men ózimnen hám ózimdi, hám xalqımdı tabıw ushın ózim haqqında ashıq, batıl oylar júrgiziwdi názerde tutsam da, nelikten de qımtırıla beremen. (22-bet, Qaraqalpaqnama).

Qaraqalpaq ádebiy tiliniń grammatikası akademiyalıq miynette sostavlı kelbetliklerdiń jasalıwınıń ayrıqsha bir forması sıpatında komponentleri sapalıq kelbetliklerden, eki komponenti de atlıqtan, yamasa, kelbetlik- atlıq tipinen basqa jáne bir túri – birinshi komponenti atlıq (geyde kelbetlik yamasa ráwish), ekinshisi (-ar/-er/-r) bolımsız forması –mas/-mes, -bas/-bes, -pas/-pes formalı kelbetlik feyiller (is jaqpas, qos jaqpas, kesh piser hám t.b) túrlerin de atap kórsetedi. (1.53).

Atap ótilgen sostavlı kelbetliktiń túri shıǵarma tilinde tómendegi mısalda ushırasadı. Mısalı: Sawdagerdiń qos jaqpas ulı oynarǵa bala tappay zerigip...(Qaraqalpaqnama,83-bet).

Sóz qosılıw arqalı jasalǵan sostavlı kelbetlikler birinshi komponenti 3-bette tartımlanǵan atlıq, ekinshi komponenti kelbetlik, ráwish yamasa, bar, joq sózleri menen de kelip jańa sóz jasaydı.

Jazıwshı shıǵarmaları tilinde usı formadaǵı sostavlı kelbetlikler tómendegi mısallarda ushırasadı. Mısalı: Tınıshlanǵan gezimde arǵı jaǵaǵa qansha qaldı eken dep qarasam, dárya ushı-qıyrı joq aspanǵa megezeydi. (8-bet, Qaraqalpaqnama).

Mısalda ushı - qıyrı juplasqan atlıq tartımlanıp (III bette), joq-predikativ sózi menen kelip sostavlı kelbetlik jasalǵan.

Sostavlı kelbetliklerdi sóz qosılıw usılı menen jasalıwınıń ekinshi túri bul sóz qosılıwı hám affiksatsiya usılı dep ataladı. Kelbetliktiń bul túri haqqında ilimiy miynetlerinde «Házirgi qaraqalpaq ádebiy tiliniń grammatikası» kitabında (1.53) «Belgili bir sóz dizbeginen sóz jasawshı affiks arqalı sostavlı kelbetlik jasaladı. Bunday sostavlı kelbetliklerdiń kópshiligi –lı /-li, -lıq /-lik affiksleri arqalı jasaladı» -dep kórsetiledi.

Qaraqalpaq til biliminde kelbetliklerdiń sóz qosılıw usılı boyınsha túrleri onıń strukturalıq jaqtan yamasa stillik, morfologiyalıq jaqtan ózgeshelikleri arnawlı izertlenbegen. T. Qayıpbergenov shıǵarmalarında sóz qosılıw hám affiksatsiya usılı arqalı jasalǵan kelbetliklerdi analizlegenimizde sóz shaqabına katnası, komponentlik

tárepi boyınsha bir qatar ózgesheliklerdiń bar ekenligin anıqladıq. Mısalı, onıń tómendegishe bir neshe tiplerin kórsetiwge boladı.

Sóz jasalıw hám affiksaciya usılı arqalı kelbetlik hám sóz jasawshı affiksli atlıqlar sostavlı kelbetliklerdiń bildiriliwin tómenдеgi mısallar arqalı da kóriwge boladı. Mısalı: Berdaq shayırdıń kewil sandıǵı zamannıń dártlerine tolıp ketse, teńizdiń boyına barıp, aq jallı tolqınlarǵa qarap turıp bilay nalınadı eken... Bul mısalda aq reń bildiriwshi kelbetlik hám jal sózine - lı sóz jasawshı affiksi jalǵanıp kelip, sostavlı kelbetlik jasalǵan. Mısalda «jal» sóziniń qaraqalpaq tiliniń túsindirме sózliginde mánisi tómendegishe túsindiriledi: 1. jal - jılqınıń, eshektiń, ǵashırdıń, arıslannıń jelkesiniń ústine ósken qalıń iri qıl; 2. qarıqtıń eki boyı; 3. qasqırdıń kópegi; 4. batır, ǵayratlı, kúshli, qarıwlı; 5. qatara ósken qamıs. Mısalda jal sózi teńiz tolqınınnıń qúdiretli kórinisin súwretlew ushın Qaraqalpaq tiliniń túsindirме sózligindegi 4-mánisi, awıspalı mánisi názerde tutilǵan.

T.Qayıpbergenov shıǵarmalarında adamnıń minez-qulıq belgisin ańlatıwda sóz qosılıw hám arqalı jasalǵan aq kewilli sostavlı kelbetligi jumsalǵan. Mısalı: Sóytip olar til hám din ózgesheliklerine qaramay, ózlerindey aq kewilli batır kúyew orıs eli menen qız alısıp, qız berisip qudamdallı bolıp jasay beredi. (T.Q. Qaraqalpaqnama, 44-bet). Al, tómenдеgi mısalda sóz qosılıw hám affiksatsiya usılı arqalı jasalıp jazıwshı sheberligi arqalı bas kiyim -qalpaqtıń ózgesheligi uzın shoshaq baslı qalpaq túrinde berilgen. Mısalı: Bul isleri ushın sıy hám basqalardan ayırıw belgisi sıpatında hár bir nókerge uzın shoshaq baslı qara qalpaq kiygizgen. Bul mısalda sostavlı kelbetliktiń eki túri: birinshi: sóz qosılıw hám affiksatsiya (uzın / sapalıq kelb) + shoshaq (sapalıq kelb) + bas (atl) + lı (sóz jasawshı), ekinshi kelbetlik + atlıq tipinde yaǵnıy sóz qosılıw usılında kelbetlikler qatar kelgen. Sonday –aq, adamnıń minez-qulqın kórkemlep beriwde jazıwshı tómenдеgi kelbetlikten de sheber paydalanǵan.

Ádebiyatlar

1. Хэзирги қарақалпақ әдебий тилиниң грамматикасы. (Морфология хэм сөз жасалыў) Нөкис, Билим, 1994.
2. Қайыпбергенев Т.Қарақалпақнама.-Нөкис,Қарақалпақстан,1997.